

- ²⁰ ⁶ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. — Пг., 1915. — С. 13Z.
- ²¹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 7—19.
- ²² Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — СПб., б. г. — Кн. 4. — Т. 19. — С. 1207.
- ²³ Сборник Русского исторического общества. — М., 1858. — Т. 58. — С. 23—25 (дал! — Сб. РИО).
- ²⁴ Там же. — С. 25.
- ²⁵ ЦДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 452; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей: Собр. в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г.; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 134.
- ²⁶ Сб. РИО. — Т. 67. — С. 91.
- ²⁶ ^a Розенфельд И. Б. Указ. соч. — С. 154.
- Див.: Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.
- ²⁷ Путро О. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — С. 84.
- ²⁸ Наставление, данное графу П. А. Румянцеву // Сборник РИО. — Т. 7. — С. 391.
- ²⁹ Прощение малороссийского шляхетства // Киевская Старина. — № 6. — С. 317—344.
- ³⁰ Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии // Киевская Старина. — 1882. — № 5. — С. 315.
- ³¹ ВР ЦНБ НАН України, ф. 2, спр. 234047, арк. 108; ф. 8, спр. 665, арк. 32.
- ³² ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 11186, арк. 2.
- ³³ Миллер Д. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская Старина. — 1897. — № 1. — С. 28.
- ³⁴ ЧОИДР. — 1861. — Кн. 1. — Смесь. — С. 150—151.
- ³⁵ ЦДІА Укратни, ф. 763, оп. 1, спр. 303, арк. 1 та ш.
- ³⁶ Катерина II. Сочинения императрицы Екатерины II. — СПб., 1850. — С. 189—190, 192.
- ³⁷ Барвинский Б. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 228.
- ³⁸ ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 100000, арк. 1—22.
- ³⁹ Барвинский В. Указ. соч. — С. 227.
- ⁴⁰ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 3737.
- ⁴¹ Там же, спр. 12547, арк. 2—7 за
- ⁴² Голубецкий В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — К., 1961. — С. 107.
- ⁴³ Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Передрук з журн. К. С. — К., 1891. — С. 175.
- ⁴⁴ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 13979; спр. 8621, арк. 8.
- ⁴⁵ Автори свідомо залишили поз» своєю увагою 1648—1654 рр, оскільки в цей час

Україна і слов'янський світ

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918—1989 рр.)

XX століття ознаменувалося багатьма принциповими геополітичними змінами в Центральній та Східній Європі, початок яким поклала перша світова війна, що, безперечно, була і залишається його найважливішою подією. Як прояв духовної та моральної кризи тогочасної цивілізації, вона відкрила нову епоху в історії людства — новітню історію.

Розпад імперій, відступ імперського мислення, а також поява на їх руїнах самостійних держав не тільки суттєво змінили геополітичну мапу Європи, а й вселили надії на утвердження нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності і мирного співжиття та співробітництва народів, демократизації та гуманізації континенту.

З поразкою і значним ослабленням Німеччини, розпадом Австро-Угорщини, ізоляцією на міжнародній арені радянської Росії, в якій поряд з грома-

дянською війною дедалі більш радикальними ставали національно-визвольні рухи пригноблених народів імперії, новим значним чинником міжнародних відносин виступили малі держави Центральної та Південно-Східної Європи, підтримані країнами переможної Антанти, насамперед Францією. Від їх взаємодії і зовнішньополітичних орієнтацій багато в чому залежали реалізація й життєздатність принципів нового післявоєнного устрою Європи.

Серед таких держав особливе місце належало Чехословаччині, засновники якої при підтримці Антанти найкраще скористалися наслідками війни. їм вдалося не тільки зберегти територію історичної Чехії з мішаним чеським і німецьким населенням, а й приєднати до новоутвореної держави на сході райони Угорщини з словацьким та українським населенням, а також значну частину власне угорських земель з угорським населенням і добитися в цілому сприятливого для неї вирішення тешинського питання на північних кордонах.

Принципова основа утворення нової держави, таким чином, була суперечливою: чеські землі об'єднувала з новою державою історична та етнічна спадкоємність, німецькі — історична, але не етнічна, словацькі — етнічна, але не історична близькість, а угорські території (зокрема, Закарпатська Україна) не були зв'язані з Чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами¹.

В такій ситуації перед Чехословацькою республікою з часу її утворення в жовтні 1918 р. постали поряд з внутріполітичними проблемами серйозні проблеми в її зовнішній політиці. Тому разом з ідеєю єдиної чехословацької нації засновники Чехословацької держави намагалися закласти в основу її існування ще дві ідейні настанови: перша — демократія, друга — принцип непорушності кордонів у Європі на основі Версальського мирного договору 1919 р. Із останньої, зокрема, випливали не тільки зовнішньополітична активність молоді Чехословацької держави, а й ставлення її до державницьких змагань інших, насамперед сусідніх, народів, до внутріполітичних подій і зовнішньополітичних акцій різних країн.

Не випадково один із засновників Чехословацької республіки, її міністр закордонних справ Е. Бенеш одразу після проголошення незалежності країни в меморандумі урядам країн Антанти від 3 листопада 1918 р. наголошував на особливому геополітичному положенні нової держави в Центральній Європі, з території якої можна «здійснювати безпосередній вплив на Австрію, Угорщину, Італію і Польщу, а тим самим на Росію і Україну», і підкреслював значення його країни в справі блокування більшовицької загрози зі Сходу².

Принагідно слід зазначити, що основи зовнішньополітичної концепції майбутньої Чехословацької держави закладалися задовго до її утворення і еволюціонували від ідей слов'янської єдності і романтичного русофільства (Коллар, Юнгман, Шафарик) та їх ідейної трансформації до політичної доктрини ліберального австрославизму (Гавлічек-Боровський, Палацький, Масарик).

Однак наріжним каменем усіх цих концепцій та доктрин було переконання в тому, що майбутнє малих народів, які проживали в Центральній Європі між Німеччиною і Росією, особливо тих, що не мають виходу до моря, залежить насамперед від їх сусідів і союзників. На цьому ґрунтувалися численні ідеї та доктрини федералізації Центральної Європи, починаючи з моделі розв'язання національного питання в рамках Австрійської імперії шляхом її перебудови об'єднаними зусиллями слов'янської опозиції в буржуазно-конституційному і федеративному напрямках, запропонованої Ф. Палацьким у 1848 р., і завершуючи планами створення Сполучених штатів Європи, або Демократичної унії (федерації) Середньої Європи, висунутими Т. Масариком у 1918 р.

Яке ж місце в цих планах відводилося Україні? Головним творцем зовнішньополітичної концепції Чехословацької держави по праву вважається провідник чехословацького національно-визвольного руху в роки першої світової війни, її перший президент Томаш Гарріг Масарик, який спільно зі своїм послідовником і помічником, першим міністром закордонних справ і «батьком» чехословацької дипломатії Едуардом Бенешем досить ре-

алістично оцінювали перебіг подій в Європі на початку ХХ ст. й вміло використовували їх в інтересах створення та розбудови своєї республіки³. Про це свідчать, зокрема, опубліковані нещодавно в Празі документи — неофіційне листування Масарика і Бенеша під час Паризької мирної конференції (жовтень 1918 — грудень 1919). В пошуках моделей найбільш сприятливого для Чехословаччини устрою післявоєнної Європи і загальної зовнішньополітичної орієнтації їм вдавалося в цілому успішно балансувати між прихильниками однозначно західної (Мілан Годжа) та східної (Карел Крамарж) орієнтацій, використовувати протиріччя між іншими державами, відкидати безальтернативні рішення зовнішньополітичних проблем. Підтвердженням цього є їх ставлення до Росії і України зокрема.

Що стосується Росії в цілому, то ще в планах діячів чехословацького національно-визвольного руху в роки першої світової війни вона посідала чільне місце. Саме їй відводилася особлива роль у вирішенні долі малих слов'янських народів, зокрема забезпеченні умов для національно-державного розвитку слов'ян, у тому числі чехів і словаків. На цьому неодноразово наголошував Т. Масарик, зокрема у відомому політичному трактаті «Нова Європа» (1917 р.). «Не тільки Україна, але й Польща та інші малі народи на Сході потребують опори на сильну Росію, бо інакше вони під дахом господарської і політичної самостійності будуть під орудою Німеччини. Справою великого значення є, як і якою мірою народи на Сході зможуть порозумітися між собою...», — писав він, підкреслюючи також необхідність політичної реорганізації Росії, перебудови всієї Східної Європи на засадах демократії і з урахуванням національних та історичних особливостей новоутворених держав⁴.

Інтерес до Росії не зменшився і після утворення ЧСР, хоча в чехословацьких політичних колах були як прибічники інтервенції проти більшовиків, що активно підтримували антирадянську діяльність різних сил і західних держав, так і прихильники політики невтручання у внутрішні справи радянської Росії — офіційної державної політики Чехословаччини протягом усього міжвоєнного часу.

Разом з тим у чехословацькому суспільстві, де ще сильними були традиційні русофільські настрої, існувала і з часом зростала зацікавленість у налагодженні з Росією торговельних та економічних зв'язків. Державні й політичні діячі Чехословацької республіки вважали, що активна участь молоді держави у господарському відродженні Росії відповідає національним інтересам першої, а проникнення та діяльність чехословацького і міжнародного капіталу в радянській Росії сприятиме поступовій еволюції більшовиків вправо, її «реконструкції» й «європеїзації». Тому Т. Масарик неодноразово закликав європейські країни та США всіляко підтримувати й допомагати Росії⁵, а сама Чехословаччина у 1921 р. розробила і почала втілювати в життя спеціальну державну програму допомоги потерпілим у Росії внаслідок голоду та біженцям⁶.

В той же час однією з важливих складових зовнішньополітичного курсу ЧСР була політика щодо власне України. Вона зазнавала змін під впливом різних обставин і значною мірою була зумовлена ставленням керівників і політичних діячів Чехословацької республіки до українського питання, української державності й українців взагалі. Водночас вона багато в чому залежала і від ставлення до України країн Антанти, учасників Паризької мирної конференції, і від розвитку подій у Росії та на українських землях, ситуації на російсько-українському фронті, і від політики Австрії, Угорщини, Польщі і Німеччини, і, нарешті, від того, яка течія в політичних колах ЧСР брала гору — проросійська, імперська (К. Крамарж і його оточення) чи та, що симпатизувала національно-культурним прагненням й ідеям державності українців (Т. Масарик, Е. Бенеш та ін.) — т. з. «група Граду», яка стала в 20-х роках домінуючою.

Проголосивши «прихильний нейтралітет» щодо подій у Росії, у тому числі й на Україні, чехословацькі правлячі кола уважно стежили за їх роз-

витком, прагнучи максимально використати їх у своїх політичних й економічних інтересах. До того ж активізації української орієнтації в зовнішньополітичній діяльності Чехословаччини сприяв ряд обставин і факторів.

Насамперед, важливим морально-політичним чинником розвитку чехословацько-українських відносин було те, що Україна в роки першої світової війни відіграла, можливо, найбільш значну роль в історії чехословацького національно-визвольного руху. Адже саме в Києві з 1916 р. діяло правління «Союзу чехословацьких товариств у Росії», тут проходили з'їзди його делегатів, перебувало головне відділення (філія) Чехословацької Національної Ради — вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони.

І, нарешті, саме на Україні, в Києві, протягом більш ніж чотирьох місяців перебував майбутній перший президент Чехословацької республіки Т. Масарик. Тут він розгорнув активну діяльність по формуванню 40-тисячного чехословацького корпусу, що згодом став основним осередком чехословацької державності. В Києві він став визнаним лідером чехословацького національно-визвольного руху.

Т. Масарик не тільки був свідком революційних подій в Україні і становлення Української Народної Республіки, а й підтримував національно-визвольні змагання українського народу, активно співробітничав, зокрема, з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгіним та іншими діячами Центральної Ради і цим самим сприяв становленню підвалин чехословацько-українських взаємин на новому етапі історичного розвитку двох слов'янських народів. У численних виступах перед чехословацькими військовослужбовцями, українською громадськістю і представниками інших народів, на сторінках київських газет майбутній президент Чехословацької республіки часто висловлював своє ставлення до УНР, українських урядів, їх універсалів тощо.

12 грудня 1917 р., наприклад, Масарик разом з діячами Центральної Ради організував і провів у київському цирку мітинг поневолених народів. Він виступив на ньому з великою промовою, у якій вперше висловився за право українців поряд з іншими середньоевропейськими народами на державну незалежність і національну соборність⁷. Це справило певний вплив на активізацію дій Центральної Ради в боротьбі за державну самостійність. Українську Народну Республіку визнала Чехословацька Національна Рада, а також за наказом останньої — чехословацьке військо, розташоване на території України.

Щоправда, прихильне ставлення Т. Масарика до Центральної Ради (згодом він негативно оцінював гетьманщину, але визнав, вже будучи президентом ЧСР, Директорію) змінилося на негативне після оголошення її IV Універсалу і особливо після підписання Україною мирного договору у Брест-Литовську. З точки зору мети, завдань і зовнішньополітичних інтересів чехословацького національно-визвольного руху це було цілком закономірним кроком, адже Україна уклала мирний договір і звернулася за допомогою до тих, кого чехи й словаки вважали своїм головним ворогом і від поразки яких залежав успіх їх боротьби за незалежність. Крім того, цілковита самостійність України суперечила переконанням Т. Масарика щодо вирішення українського питання, а також його поглядам на післявоєнний устрій нової Європи.

Слід зазначити, що Т. Масарик був добре обізнаний з українськими справами, насамперед завдяки спільній політичній діяльності з представниками Галичини у Віденському парламенті в 1907 — 1911 рр., дружнім стосункам з І. Франком та іншими визначними діячами українського народу і ґрунтовному вивченню слов'янських проблем, історії Росії і Польщі зокрема. Він визнавав суттєві відмінності між «малоросами» і «великоросами» та національну й етнографічну єдність «малоросів» і «русинів», розділених політичними кордонами, відносив українців до найбільш поневолених народів, симпатизував їх національно-визвольним змаганням і з розумінням

ставився до національно-культурних і політичних, самостійницьких вимог українського народу.

Масарик завжди підкреслював, що українське питання — не тільки мовне, а й політичне і культурне. Він трактував його, як правило, в контексті загальнослов'янського, беручи до уваги передусім його реальний зміст, життєві сили і слабкості українського руху порівняно з іншими слов'янськими народами і вважаючи, що тільки життєздатність і реальні сили кожної нації визначають її сутність⁸.

Тому Масарик не міг уявити Україну як цілком самостійну державу. Політичне вирішення українського питання (самоврядування, автономія, федерація), на його думку, повинно бути зв'язане з Росією, яка має якнайшвидше стати демократичною. Цю федерацію він вважав запорукою від пангерманізму, бо державна самостійність України нібито призведе до нового розколу у лоні слов'янщини, а також до ослаблення великодержавної сили Росії як головної противаги пангерманській небезпеці для слов'янських народів. Самостійна Україна нібито потрапить під вплив Німеччини, перетвориться на її колонію.

Ось чому Масарик після проголошення IV Універсалу Центральної Ради відверто заявив: «Ми визнали Україну, коли вона III Універсалом проголосила себе державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського й слов'янського становища™ Ми визнали Україну як частину Росії і вважали, що Україна буде ще воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир, зокрема з Австро-Угорщиною... Я сам особисто, оскільки мав повноваження це говорити, не згоден визнати самостійну Україну поза рамками Росії як правно-політичну формацію. Це суперечить моїй думці. Розбивати Росію є, на мій погляд, працювати для Пруссії»⁹.

Будучи переконаним у тому, що Україна має стати автономною державою в складі Російської федерації, Т. Масарик водночас відкидав ідею нав'язаної кимось федерації. «Передумовою справжньої федерації, — писав він у праці «Нова Європа», — є свобода народів, що федеруються, і вільні народи самі вирішать, чи вони бажають федеруватися і з ким»¹⁰. Розмірковуючи про післявоєнну реконструкцію Східної Європи і необхідність утворення нових держав, Масарик знову повертається до питання про майбутнє українського народу: «„Угорські малороси (закарпатські українці. — С. В.) бажають стати автономною частиною Чехословацької держави... Малороси у Галичині, Буковині вирішать своє майбутнє і, зокрема, своє ставлення до Польщі і України™ Росія об'єднається у федерацію народів™ Україна буде автономною частиною Росії — спроба бути самостійними показала українцям, що їхнє відокремлення від Росії призведе до їх підкорення німцям...»»¹¹.

Таким чином, Т. Масарик, як і офіційні політичні кола Чехословаччини, незважаючи на симпатії до українців, не підтримував т. з. український сепаратизм, коли йшлося про Наддніпрянську Україну. Аналогічну позицію вони займали і щодо західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини: ЧСР не визнала уряд Західноукраїнської Народної Республіки. В той же час Чехословаччина не визнавала претензій Польщі на Східну Галичину, вважаючи, що остання має право на об'єднання з іншими українськими землями і також стати складовою частиною російської демократичної федерації. Чехословацькі політичні і особливо господарські кола були зацікавлені в пересуненні кордонів Росії до Карпат і утворенні спільного чехословацько-російського кордону¹².

Обережність і зваженість чехословацької зовнішньої політики щодо українського питання після першої світової війни зумовлювалися насамперед позицією щодо «єдиної і неподільної Росії» держав Антанти. Адже, як зазначав керівник чехословацької делегації на Паризькій мирній конференції Е. Бенеш, «ніхто з союзників незалежної української держави не хотів... в крайньому випадку створення російської федерації, в котрій Україна мала б своє автономне місце»¹³. Але попри офіційні заяви дедалі вагомішим ста-

вав такий важливий чинник чехословацько-українського зближення, як господарський.

Сусідство Чехословаччини й України, політичні інтереси й економічні потреби обох народів були об'єктивною передумовою розвитку взаємних господарських зв'язків. Як зазначав у 1919 р. професор С. Дністрянський — активний прихильник чесько-українського зближення, «переважно хліборобська Україна і переважно промислова Чехословаччина взаємно можуть доповнювати одна одну й ніби природньо до того призначені»¹⁴.

Ще рішучіше висловлювався у 1922 р. часопис «Нова Україна», що виходив у Празі. «Потреби українського господарства такі великі, — зазначалося в передовій статті «Україна й Чехословаччина», опублікованій у ньому, — що без міжнародного обміну, а в ближчі часи просто допомоги Україна обійтись не може. Характер чеської індустрії такий, що Україна може бути задоволена. Потрібний для України капітал повинен прийти з Чехословаччини. Інакше весь чехословацький капітал мусить знайти поле праці на Україні»¹⁵.

Про особливу зацікавленість ЧСР в розвитку торговельних та господарських зв'язків з Україною і Росією відверто говорив на початку 1919 р. прем'єр-міністр чехословацького уряду К. Крамарж: «Для нас є життєвою потребою, щоб ми з нашими виробами дісталися безпосередньо до Росії... для нас східна орієнтація нашої торгівлі має величезне значення»¹⁶.

Тому чехословацькі правлячі кола прагнули встановити тісні політичні й економічні стосунки з українськими урядами як на сході, так і на заході республіки. Підтвердженням цього є, наприклад, обмін дипломатичними місіями між урядами ЧСР і ЗУНР (кінець 1918 р.) та ЧСР і УНР (Директорією) на початку 1919 р., котрі, хоч і мали неофіційний характер, сприяли розвитку українсько-чехословацького співробітництва, насамперед господарського¹⁷.

Значний внесок у зміцнення контактів між двома країнами зробили чехословацькі колоністи в Україні (загалом їх налічувалося близько 15 тис. чол.), у тому числі власники великих підприємств й інженерно-технічними працівниками, сільськогосподарські робітники), яких уряд ЧСР розглядав як «піонерів чехословацького народногосподарського і культурного життя» і посередників у господарських взаєминах і надавав їм всляку підтримку¹⁸.

Звичайно, розвиток економічних зв'язків між Чехословаччиною і Україною в цей період ускладнювався невизначеністю військово-політичної ситуації та нестабільністю на українських землях. Однак вія мав місце, причому в двох незалежних один від одного напрямках — з Наддніпрянською Україною і Східною Галичиною.

У Наддніпрянській Україні, наприклад, ще під час німецько-австрійської окупації (1918 р.) чеськими торговельними спілками було організоване Товариство з імпорту сільськогосподарської продукції, в Одесі — Чехо-Словацька торговельна палата, а в Києві — Комітет громадян Чехословацької республіки, що отримав повноваження празького уряду займатися консульськими справами (відправкою на батьківщину чехів і словаків — колишніх військовополонених австро-угорської армії), але поряд з цим здійснював інші політичні й господарські функції¹⁹. Жвавими були українсько-чехословацькі господарські зв'язки за часів Директорії В березні 1919 р. вона уклала торговельну угоду з ЧСР, розробила програму піднесення сільськогосподарського виробництва за умов широкого використання в Україні сільськогосподарської техніки з Чехословаччини тощо. Однак усі ці угоди, програми й плани не були втілені в життя внаслідок нетривалого існування УНР.

У стосунках Чехословаччини із Західноукраїнською Народною Республікою, які з урахуванням чехословацько-польських протиріч та суперництва займали важливе місце в зовнішньополітичній концепції ЧСР (в лавах армії ЗУНР, наприклад, за згодою уряду ЧСР було чимало чехословацьких офіцерів, а в травні 1919 р., відступаючи під тиском поляків за Карпати, тисячі воїнів Української Галицької армії обрали місцем свого притулку саме Чехословаччину, де були інтерновані у військових таборах

і опікалися чехословацьким урядом), також виразнішими ставали економічні аспекти співробітництва. Адже розвинута чеська промисловість потребувала сировини, зокрема нафти, значна частина якої ввозилась із Галичини. Поблизу Дрогобича і Борислава знаходилися нафтові свердловини, що були власністю великих нафтопереробних заводів у Пардубіцях, Братиславі, Шумнерці і Богуміні. До того ж через Східну Галичину проходили зручні шляхи до центральної України і Росії, що мали військово-стратегічне й економічне значення. Тому вже в квітні 1919 р. уряди ЧСР і ЗУНР уклали торговельну угоду, за якою Чехословаччина в обмін на промислові товари і зброю отримувала 9 тис. цистерн бориславської нафти²¹.

Але якщо чехословацькі політичні кола не мали конкретних планів щодо долі Східної Галичини, хоча співпраця з ЗУНР та її об'єднання з рештою українських земель у складі федеративної Росії і створення спільного чехословацько-російського кордону були бажаними для них, то цього не можна сказати про протилежну сторону.

В певних політичних колах західноукраїнського суспільства, насамперед русофільської орієнтації, ще з кінця 1918 р. обговорювалося питання про можливість приєднання Прикарпаття і так званої Лемківщини на правах автономії до Чехословаччини²². Питання про відновлення ЗУНР та встановлення федерації між Східною Галичиною і Чехословацькою республікою порушували також наприкінці 1919 р. представники української еміграції в ЧСР перед урядом цієї країни, а восени 1920 р. — Українська національна рада в СІЛА перед керівниками Антанти. Все це, з одного боку, ускладнювало чехословацько-польські відносини, а з іншого, — використовувалося чехословацькою дипломатією в складних переговорах з Польщею стосовно спільного кордону і можливого транзиту по її території чехословацьких товарів на східні ринки. Не випадково вже в грудні 1919 р. президент ЧСР Масарик повідомив польському послу в Празі Малчевському, що Чехословаччина не зацікавлена у встановленні спільного кордону з Росією і задовольняється спільним кордоном з Румунією, що виник з приєднанням до ЧСР Закарпаття і мав вирішальне значення для реалізації чехословацьких планів створення «Малої Антанти»²³.

Виходячи з основної мети своєї зовнішньої політики — закріплення співвідношення сил, яке склалося у Центральній і Південно-Східній Європі після першої світової війни, правлячі кола Чехословаччини в цілому позитивно оцінили завершення радянсько-польської війни і підписання Ризького миру 1921 р. як шлях розв'язання однієї з найскладніших проблем післявоєнного устрою Східної Європи. А незабаром вони змушені були нормалізувати відносини з Польщею: в жовтні 1921 р. був підписаний чехословацько-польський договір про нейтралітет і ліквідацію післявоєнних взаємних претензій, а також секретний додатковий протокол, що стосувався насамперед долі західноукраїнських земель. "Чехословацький уряд, по суті, погоджувався на захоплення Західної України Польщею і підтверджував її східні кордони, встановлені за Ризьким договором. Він обіцяв політичну підтримку на міжнародній арені претензій Польщі на Східну Галичину і відмовлявся від співробітництва з діячами колишньої ЗУНР на чолі з Петрушевичем²⁴. Цим політичним актом було підведено ризику під зносинами Чехословаччини з самостійними українськими державними утвореннями — урядами УНР і ЗУНР.

Відтоді уряд Чехословацької республіки, залишаючись і надалі принциповим противником Радянської держави і займаючи вичікувальну позицію щодо неї, під тиском міжнародних обставин (Генуезька конференція, початок ліквідації зовнішньополітичної ізоляції радянської Росії тощо) і фінансово-промислових кіл та громадськості власної країни змушений поступово змінювати східну політику, зокрема, сприяти економічному й дипломатичному зближенню між обома державами.

Щодо радянської України, то її визнання де-факто Чехословаччиною відбулося в травні 1921 р., коли до Праги прибув голова торговельної місії УСРР М. Левицький, а до Харкова — чехословацький представник В. Бенеш. Після тривалих переговорів 6 червня 1922 р. в Празі підписаний тимчасовий

торговельний договір між УСРР і ЧСР, що відкрив широкі можливості для взаємовигідного українсько-чехословацького економічного співробітництва.

Цей договір був не лише торговельним: за наполяганням української сторони він мав політичні статті. В його преамбулі вказувалося на необхідність дотримання нейтралітету в разі конфлікту однієї із сторін з третьою державою. У статті 1 говорилося про відкриття в обох країнах представництв, що «є самостійним представництвом відповідної Держави у другій Державі». Разом з тим уряди брали на себе зобов'язання припинити офіційні зносини з різними установами, представництвами, організаціями та особами, «які мають на меті боротьбу проти уряду другої Держави». Договір включав статті про визнання Чехословаччиною за урядом УСРР принципу монополії зовнішньої торгівлі, про репатріацію громадян обох сторін, а також ряд інших торговельних і правових статей.

«Правда, — зазначалося у звіті Народного комісаріату у закордонних справах УСРР (жовтень 1922 р.), — цей договір як тимчасовий залишає відкритим питання про визнання де-юре радянської влади, але водночас він надає представництвам договірних сторін всі права і переваги дипломатичного корпусу і розглядає їх як єдині представництва даної держави в іншій країні. Таким чином, цим договором закріплюється фактичне визнання радянської влади, від якого перехід до юридичного визнання буде лише простою формальністю. Не менше значення договору полягає в тих економічних вигодах, які він повинен дати обох країнам. Будучи насамперед торговельним договором, він розширяє сферу міжнародних економічних зв'язків нашої республіки, втягуючи в коло торгівлі з нами таку промислову країну, як Чехо-Словаччина. А остання завдяки цьому договору дістає можливість полегшити тяжке становище своєї індустрії, яка задихається без ринків збуту. Тому договір цей і зустрів повне схвалення в чехословацькому суспільстві і, зокрема, в його промислових і торговельних колах»²⁶.

Про зміни в чехословацькій політиці щодо українського питання йшлося і у доповідній записці голови дипломатичної місії УНР в Празі М. Славинського уряду УНР від 15 січня 1921 р.: «В цей час під впливом все щораз ясніше виступаючої неможливості повороту до старого на землях бувшої Росії.- в найвищих офіційних і громадських чеських політичних колах назріває час переходу цих кіл від дотеперішньої вижидуючої нейтральності і навіть байдужості до активної політики в українській справі».

Дійсно, у 1921—1922 рр. українське питання займало одне з центральних місць у зовнішньополітичній діяльності уряду Чехословацької республіки. Поряд із становленням економічних зв'язків з радянською Україною, розвитком взаємовигідних контактів між зовнішньоторговельними організаціями, експортними фірмами і підприємствами двох республік це активна участь Чехословаччини в наданні допомоги потерпілим в Україні внаслідок голоду 1921—1922 рр. та вирішенні проблеми українських емігрантів у ЧСР. Зокрема, в ході акції допомоги голодуючим у радянській Росії головним чином на Україну у 1922 р. було відправлено з ЧСР шість транспортів з харчами, одягом і ліками. За рахунок поставок з Чехословаччини в Україні регулярну допомогу отримали понад 17 тис. чол. Вона була досить значною і з вдячністю зустрінута населенням регіонів, що постраждали²⁸.

Однак широкі можливості й перспективи чехословацько-українських відносин, торговельно-економічних зв'язків та зближення, закладені в перші роки після війни, в наступний період виразно звужилися, а після утворення РСРП поняття «Україна» взагалі зникло в зовнішньополітичних концепціях і доктринах ЧСР. І все ж у 20 — 30-ті роки для Чехословаччини, її президента і уряду українське питання продовжувало залишатися актуальним, але вже не в зовнішній, а у внутрішній політиці. В цей період на перший план вийшла проблема ставлення до українців, що опинилися в Чехословацькій республіці внаслідок драматичних подій першої світової війни. Мається на увазі політика чехословацького уряду щодо понад 400 тис. русинів-українців Закарпаття, яке під назвою «Підкарпатська Русь» було приєднано за рішеннями Паризької мирної конференції 1919 р. до ЧСР, а також щодо більш як 20 тис. емігрантів з інших українських земель, зму-

шених залишити батьківщину внаслідок поразки самостійницьких національно-визвольних змагань на Україні у 1917—1921 рр. і втекти до Чехословаччини.

Як зазначалося вище, добра обізнаність першого президента Чехословацької республіки Т. Масарика з українськими справами, особисті дружні й ділові стосунки з визначними діячами українського народу та прихильне ставлення до національно-визвольних змагань українців були важливим морально-політичним чинником, що впливав на формування політики ЧСР щодо України, визначення місця українського питання в зовнішньополітичній концепції молодої країни у міжвоєнний період. Яскравим проявом прихильного ставлення Масарика до українського народу, турботи про його національно-культурне відродження стало проведення в 1921 р. в ЧСР з ініціативи і за активної безпосередньої участі її президента т. з. «російської акції» — надання всебічної допомоги тисячам емігрантів і біженців з Росії, в тому числі з українських земель. Політика чехословацького уряду щодо них, основна мета, шляхи й форми вирішення емігрантського питання і наслідки здійснення в 20—30-х роках «російської акції» надали Чехословаччині в очах Європи великого авторитету дійсно демократичної держави і послужили поштовхом для урядів інших країн переглянути погляди на емігрантів.

Як відомо, в урядових колах більшості країн Європи, де опинилися десятки, сотні тисяч біженців з Росії, існували два основних підходи до розв'язання проблеми: репатріація біженців на батьківщину, що не влаштувало більшість останніх, і прийняття громадянства країни, що надала їм притулок, або денационалізація емігрантів. Уряд Чехословаччини зайняв принципово іншу позицію щодо проблеми біженців з Росії (їх кількість не була сталою — в середині 20-х років становила близько 50 тис. чол., згодом значно скоротилася). Зокрема, він сприйняв російську еміграцію як важливий політичний і культурний фактор розширення зв'язків з Росією та Україною, враховуючи традиційні русофільські настрої значної частини чеського суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни.

Але основною відмінністю становища емігрантів із Росії в ЧСР від їх становища в інших країнах було те, що чехословацький уряд проводив цілеспрямоване регулювання їх напливу з тим, щоб у країні зосереджувалися кращі культурні сили, які б підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної Росії. Не випадково Чехословаччина підтримувала насамперед демократичні течії в середовищі еміграції з урахуванням її багатонаціонального складу. Зокрема, на відміну від урядів інших європейських країн, де перебували біженці з Росії, уряд ЧСР при наданні допомоги розділяв (принаймні до 1924 р.) російську та українську еміграції як самостійні. Згодом основними напрямками політики чехословацького уряду щодо емігрантів з Росії та України були питання розвитку національної науки, шкільної освіти і культури. Як підкреслював у 1923 р. Т. Масарик, Чехословаччина вважає своїм обов'язком зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил в емігрантському середовищі і підготувати нову демократичну інтелігенцію до майбутньої творчої праці на батьківщині³⁰.

Цей політичний курс, названий влітку 1921 р. «російською допомогою акцією», поклав початок вирішенню емігрантського питання в Чехословаччині на найвищому державному рівні. На проведення цієї акції з 1921 по 1937 р. урядом ЧСР, зокрема міністерствами закордонних справ, шкільництва і народної освіти та сільського господарства, було виділено значні кошти³¹. «Російська допомога акція» передбачала не тільки надання значної гуманітарної і матеріальної допомоги емігрантам, а й проведення системи заходів для залучення їх до розвитку науки, культури, техніки, народного господарства. При цьому використовувалися фінансова, юридична, медична допомога, матеріальна підтримка студентів, заснування кооперативів, майстерень, їдалень, відкриття шкіл, вузів, бібліотек, архівів, видавництва, наукових установ і громадських організацій, захист інтересів емігрантів у міжнародних організаціях тощо.

Завдяки такій політиці урядових і громадських кіл Чехословаччини і за ініціативою визначних представників української еміграції в 20 — 30-ті роки в республіці були створені й успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, спілок і видавництв (Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва, Музей визвольної боротьби України, Український громадський видавничий фонд тощо), в яких об'єдналися кращі сили української інтелігенції, що збагатили українську і світову науку й культуру³². В міжвоєнні роки Прага поряд з Харковом, Києвом і Львовом стала одним із центрів українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й до 1945 р. залишалася найактивнішим осередком української еміграції в Європі.

Однак з кінця 20-х років політика чехословацького уряду щодо української еміграції почала зазнавати істотних змін. Це позначилося, зокрема, й на діяльності українських наукових і культурно-освітніх установ і організацій, які втратили підтримку, а деякі з них були ліквідовані. Однією з причин такого становища була економічна криза початку 30-х років, яка викликала значне скорочення надходжень до бюджету ЧСР. Проте існували й інші причини, переважно політичного і міжнародного характеру, які вплинули на ставлення правлячих кіл країни до українського питання.

По-перше, слід вказати на загострення внутріполітичної боротьби в ЧСР у другій половині 20-х — на початку 30-х років, відповідне перегрупування політичних сил у чехословацькому парламенті й уряді, зокрема, зростання впливу чеських національних соціалістів, які традиційно підтримували проросійський напрям у зовнішній політиці. Вороже сприймали підтримку «врангелівців» і особливо «петлюрівців» ліві сили, насамперед чехословацькі комуністи. До того ж, з часом надії на демократичні перетворення в Росії почали танути, а з ними — і політичні надії, пов'язані з післявоєнневою еміграцією. Серед певних громадських і політичних кіл ЧСР поширювалася думка про те, що «російська допомогова акція» дорого коштує для державної казни, що нібито акція вже виконала свою гуманну місію і настав час її припинити.

По-друге, загострення міжнародного становища, наступ фашизму, а також встановлення дипломатичних відносин між ЧСР і СРСР у 1934 р. і підписання у 1935 р. Договору про взаємну допомогу між цими країнами вплинули на ставлення чехословацьких правлячих кіл до української еміграції. Проти її підтримки урядом ЧСР виступав і польський уряд.

По-третє, однією з причин зміни прихильної політики уряду ЧСР щодо української еміграції був несприятливий для нього розвиток культурно-політичних процесів на Підкарпатській Русі (Закарпатті), посилення в них з кінця 20-х років при найактивнішій участі українських емігрантів самостійницької української орієнтації, що розцінювалася Прагою як загроза територіальній цілісності Чехословацької республіки.

Проблема Підкарпатської Русі — Карпатської України протягом усього міжвоєнного періоду становила один з найважливіших напрямів політики Чехословаччини з українського питання. Її керівники розглядали цю проблему як внутріполітичне питання, будучи переконаними (точніше, переконуючи себе, закарпатців і міжнародне співтовариство) в тому, що «доля Підкарпатської Русі вирішена на цілі століття і вирішена остаточно... Чехословаччина, згідно з рішенням мирної конференції, одного разу ставши володарем цієї області, від землі цієї ніколи не відмовиться..., буде захищати цю землю™ до останньої краплини крові... Доля Підкарпатської Русі на століття вже зв'язана з долею Чехословаччини™ рішуче, при всіх обставинах завжди залишиться зв'язаною з Чехословацькою республікою»³³.

В той же час, добре усвідомлюючи етнічну належність корінного населення Закарпаття — русинів-українців — до українського народу, їх прагнення об'єднатися з кровними братами по той бік Карпат і зростаючу з початку ХХ ст. проукраїнську політичну орієнтацію населення краю, вони були свідомі того, що, як визнавав Т. Масарик, прилучення Підкарпатської

Русі до ЧСР значно актуалізує питання про ставлення Чехословаччини до України і українського народу взагалі та активізує українську орієнтацію в її зовнішньополітичній діяльності³⁴.

Як відомо, рішення про включення Закарпаття до складу новоутвореної Чехословацької республіки було прийнято на Паризькій мирній конференції і оформлене Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р., за яким Чехословаччина зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави»³⁵.

Приєднання Закарпаття до ЧСР сталося внаслідок збігу ряду обставин, насамперед міжнародних, і не в останню чергу завдяки активній дипломатичній діяльності засновників і керівників Чехословацької держави Т. Масарика та Е. Бенеша. Разом з тим, виходячи з об'єктивного аналізу міжнародного становища 1918—1919 рр. і позиції великих держав щодо післявоєнного упорядкування Європи, складної внутріполітичної ситуації в Закарпатті та військово-політичних обставин на інших українських землях, коли з відомих причин возз'єднання Закарпаття з Україною було практично неможливим, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців із сусідніми слов'янськими народами — чехами і словаками — у складі молоді, однієї з найдемократичніших на той час в Європі Чехословацької республіки було чи не єдино можливим, оптимальним і до того ж далеко не найгіршим кроком. Доля закарпатців на цей раз була значно «прихильнішою», ніж, наприклад, населення Буковини та Східної Галичини й Волині, загарбаних, відповідно, Румунією та Польщею.

Всебічно оцінюючи все позитивне й негативне у розвитку Підкарпатської Русі за часів її входження до складу ЧСР (1919 — 1939 рр.), слід також визнати: незважаючи на те, що практично до останніх днів існування Чехословацької республіки автономія Закарпаття залишалася на папері (з ряду суб'єктивних й об'єктивних причин її здійснення відбувалося тільки з жовтня 1938 р. по 15 березня 1939 р.), а політика чехословацького уряду в краї мала непослідовний, багато в чому суперечливий характер, все ж не можна заперечити загалом позитивні тенденції соціально-економічного і культурно-політичного розвитку Закарпаття в міжвоєнні роки.

Більшість сучасних дослідників історії Закарпаття переконані, що міжвоєнний період в історії цього самобутнього, зі складною історичною долею краю є одним з важливих і в цілому позитивним порівняно з минулими і що саме в складі Чехословаччини закарпатські русини-українці пройшли переломний етап соціально-економічного, національно-культурного й етнополітичного розвитку, заявили світові про своє існування, створили, нарешті, свою українську державу — Карпатську Україну³⁶.

Як би ми сьогодні не оцінювали політику Чехословаччини щодо Підкарпатської Русі в міжвоєнні роки, навряд чи можна заперечувати її активний характер, обізнаність чехословацьких правлячих кіл і урядовців з численними проблемами цього українського краю і зацікавленість в їх розв'язанні в інтересах його корінного населення і, звичайно, Чехословацької республіки в цілому. Зокрема, основними проблемами приєданого до ЧСР краю її керівники цілком слушно вважали господарську і культурну. «Врешті, — зазначав президент Чехословаччини Т. Масарик, — маємо державно-правову проблему Підкарпатської Русі і проблему впорядкування цієї автономної країни, яку приєднала до нас мирового конференція на основі бажань, висловлених представниками народу в Америці і дома. І в цьому випадку визначення кордонів було від самого початку окремою проблемою.» З визволенням дісталися нам нові слов'янські завдання в краю..., правильне розв'язання питань Підкарпатської Русі... є політична, адміністративна і культурна проблема»³⁷.

Якщо характеризувати соціально-економічний розвиток Закарпаття у складі ЧСР, то, як зазначають дослідники, «разючим контрастом до Польщі та Румунії було те, що чеський уряд у свої населені українцями території

вкладав більше коштів, ніж вилучав». З 1919 до 1933 р., наприклад, державні інвестиції на розвиток Закарпаття становили близько 1,6 млрд. крон. Усе це сприяло значному поживленню економічного життя в краї у 20—30-ті роки³⁸.

Але, мабуть, найбільш вагомим результатом перебування Закарпаття у складі ЧСР став саме культурно-політичний розвиток краю, відмінною рисою якого були динамічні процеси політизації закарпатського суспільства, національно-культурного відродження і формування національної самосвідомості закарпатських українців. Ці багатогранні процеси відбувалися у складних умовах, набували специфічних форм прояву і привели, зрештою, до небажаних для правлячих кіл ЧСР, але закономірних результатів. В умовах утвердження чеського панування (нехай і ліберального за характером) і всупереч намірам і політиці уряду республіки, але завдяки загальним демократичним принципам побудови Чехословацької держави в Закарпатті створювалася культурно-політична ситуація, що сприяла активному національному пробудженню закарпатських русинів-українців, усвідомленню ними національної належності до великого українського народу та прагненню об'єднатися з ним.

Насамперед завдяки трьом важливим факторам — більшій політичній свободі (ліберальна політика чехословацького уряду в галузі освіти, розвитку демократичної культури, дозвіл на діяльність політичних партій і національно-культурних рухів різної орієнтації тощо), значним державним інвестиціям на розвиток краю, у тому числі культури, а також активній організаційній, громадсько-політичній і культурно-освітній діяльності в Закарпатті українських емігрантів, яких у 20-ті роки підтримувала Прага, значна частина корінного населення Закарпаття пройшла шлях самосвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від прийняття резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті в 1919 р. про об'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узглядила окремішне положення угорських русинів», до розбудови автономної Карпато-української держави в складі федеративної ЧСР у 1938—1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Отже, в міжвоєнні роки Україна та українське питання займали важливе місце в політиці Чехословацької республіки. Ця політика, попри всі тактичні зигзаги, збочення й вимушену міжнародними обставинами еволюцію, була в цілому досить реалістичною та конструктивною.

Активізація агресивних дій держав фашистського блоку в середині 30-х років стосувалася насамперед інтересів Чехословаччини, до якої дедалі відвертіше висували вимоги німці, угорці і поляки. З 1938 р. питання про долю Чехословаччини як держави, про Словаччину і Підкарпатську Русь як її складові частини знаходилося в центрі уваги європейських дипломатів і світової громадськості. Закарпаття в силу свого геополітичного положення було зв'язуючою ланкою тодішньої системи європейської безпеки (Мала Антанта, договір про взаємну допомогу між Францією, ЧСР і СРСР 1935 р.). Саме тому чехословацький уряд напередодні національної трагедії робив усе можливе, щоб утримати цей край у складі республіки і дати відсіч ревізіоністським зазіханням на нього не тільки з боку Угорщини, яка вважала його «історично угорським», а й претензіям на його частину з боку Польщі (вимога спільного кордону з Угорщиною) і Румунії (приєднання східних територій, де частково проживали румуни)³⁹.

В епіцентр міжнародної політики питання про Закарпаття постало і через події, які відбувалися в краї, куди наприкінці 30-х років перемістився центр західноукраїнського національного життя. Рішуча вимога закарпатських політичних лідерів надати автономію краю, зближення на цій платформі провідних політичних партій Підкарпатської Русі, а також міжнародні обставини змусили пражський уряд, нарешті, зайнятися цією проблемою. Та останнє слово в Я розв'язанні належало Німеччині, якій у

Мюнхені видали карт-бланш на дії не тільки щодо Чехословаччини, а й у всій центрально-східній Європі.

Мюнхенська змова 30 вересня 1938 р. — це не тільки ганебний крок проти суверенної ЧСР, одного із засновників Ліги Націй, якої позбавили 30 % території, 33 % населення і майже 40 % промислового потенціалу, а й повна капітуляція демократії перед фашизмом. Розпочавши розчленування Чехословаччини з перспективою її повного підкорення, Німеччина спочатку приховувала свої справжні наміри, відхиливши, зокрема, вимогу Угорщини про негайне повернення Закарпаття у лоно «угорської корони» і зобов'язавши уряд ЧСР протягом трьох місяців надати цьому краю автономію згідно з Сен-Жерменським договором.

Це фарисейське рішення значно активізувало автономістські політичні сили в Закарпатті, особливо українофільської орієнтації, а також у Словаччині, що привело до змін в Чехословаччині: 6 жовтня 1938 р. автономію одержала Словаччина, 11 жовтня — Підкарпатська Русь, і країна перетворилася на федеративну державу. В Закарпатті, розраховуючи на підтримку Німеччини, яка пропагувала ідеї про створення «української держави в Карпатах» як «центру українського національного руху», автономний уряд А. Волошина почав створювати українські військові формування — «Карпатську Січ», провідну роль в яких відігравали численні добровольці з УГА. За активною участю емігрантів з Галичини була утворена і найсильніша в краї політична партія — Українське національне об'єднання (УНО), яка незабаром стала єдиною політичною силою, що обрала курс на утворення Карпато-Української держави.

Ці події вкрай загострили чесько-українські суперечності. Зрештою, 13—14 березня 1939 р. мали місце сутички між карпатськими січовиками і чеськими військами в Хусті, після яких стало неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і молодій армії Карпатської України саме в переддень угорського вторгнення в Закарпаття і німецького — в Чехію⁴⁰. Остаточне розчленування Чехословаччини 15 березня 1939 р. і загарбання того ж дня за згодою Німеччини Карпатської України угорськими військами показало справжню суть німецької політики, зокрема щодо українського питання.

Але питання про долю Закарпаття, як й інших українських земель, не зникає з порядку денного і в період другої світової війни. Зокрема, воно стає предметом складних зовнішньополітичних комбінацій чехословацького президента в еміграції Е. Бенеша в його центрально- і східноєвропейській політиці і особливо в прагненні зміцнити союзницькі відносини між ЧСР і СРСР.

Чехословацько-радянські відносини періоду другої світової війни — важлива складова частина всього комплексу міжнародних відносин в Європі. Вбачаючи в Чехословаччині першого і практично єдиного союзника напередодні війни, Радянський Союз рішуче засудив не тільки мюнхенську змову, але й був єдиною країною, яка в спеціальній заяві уряду оцінила окупацію гітлерівцями 15 березня 1939 р. Чехії і Моравії та гортіївцями — Карпатської України як агресивний і несправедливий акт щодо Чехословацької держави.

Щоправда, СРСР у той же час шукав шляхи зближення з Німеччиною, посилення свого впливу на півдні Карпат і відповідно до пакту Ріббентропа — Молотова 17 вересня 1939 р. вводить свої війська в Східну Галичину, зробивши цим самим вирішальний прорив у справі возз'єднання українських земель, який, зрозуміло, був неоднозначно оцінений світовим співтовариством.

Серед небагатьох державних діячів Європи, що підтримали цю історичну подію, час, обставини і форми здійснення якої не викликали симпатії і кидали небажану тінь на здійснення багатомісячних національних прагнень українського народу, був президент Чехословаччини Е. Бенеш,

який 22 вересня 1939 р. у Лондоні зустрівся з послом СРСР у Великобританії І. Майським. Останній занотував у щоденнику, що співрозмовник схвалює дії Червоної армії, і зазначив: «Він просить лише про одне ~ зробити так, щоб СРСР мав спільний кордон з Словаччиною. Це дуже важливо»⁴¹. В ході зустрічі вперше було порушено питання про післявоєнну долю Підкарпатської Русі — Карпатської України, причому Е. Бенеш допускав тільки два варіанти вирішення цієї проблеми: край залишається складовою частиною Чехословацької республіки або, якщо СРСР стане сусідом Чехословаччини і претендуватиме на нього, він може відійти до Радянського Союзу, але не до Угорщини чи Польщі⁴².

В цих міркуваннях чехословацького президента деякі дослідники вбачають усвідомлення ким неминучості перебудови східної частини європейського континенту, безперспективність дальшого нехтування національно-державницьких прагнень народів, а також те, що у ліквідації чужоземного панування в Східній Галичині та Волині він побачив лише початок процесу возз'єднання українських земель. «Підняття найвищою особою легітимної держави, до складу якої входила «Підкарпатська Русь», питання про зміну її національного статусу, — підкреслює, наприклад, Р. Г. Симоненко, — свідчило й про розуміння зростаючого місця української проблеми у міжнародних відносинах»⁴³.

На наш погляд, цей висновок потребує певних уточнень. Дійсно, будучи свідком і жертвою мюнхенської політики і переслідуваний так званим мюнхенським комплексом, що включав втрату довір'я до Заходу, панічний страх перед Німеччиною і переконаність у малозначимості малих народів і держав у світовій політиці, Е. Бенеш змушений переорієнтувати свою зовнішньополітичну концепцію на Схід і «у відчаї кидається до радянської дипломатії, справедливо вважаючи, що «дружба» Німеччини і СРСР — явище тимчасове, і вони скоро чи пізно воюватимуть між собою, а після війни роль СРСР у Європі буде зовсім іншою»⁴⁴.

Не можна не віддати належне реалістичності й далекоглядності чехословацького экс-президента, який в січні 1939 р., перебуваючи в еміграції у Лондоні, накреслює таку модель післявоєнної Європи: «В Центральній Європі вагомим чинником буде виконувати Росія™ Гітлер допоможе нам стати сусідом Росії. Після всіх катастроф нашим завданням є, щоб в Ужгороді була нарешті Росія, а Пряшів був би найближче до Росії... Кордони з Росією повинні бути якнайдовшими»⁴⁵.

І все ж ці та подібні висловлювання Е. Бенеша ґрунтувалися насамперед на тактичних міркуваннях з метою заручитися підтримкою Радянського Союзу в питанні ліквідації наслідків мюнхенської змови і відновлення Чехословаччини в кордонах 1937 р. Аналіз взаємовідносин між ЧСР і СРСР періоду другої світової війни свідчить про те, що ні уряд Чехословаччини, який перебував в еміграції, ні радянський уряд не мали чіткого уявлення про долю Закарпаття: їх позиції мінялися залежно від розвитку подій на фронтах другої світової війни.

СРСР першим визнав чехословацький уряд в еміграції і в роки війни уклав з ним ряд важливих угод і договорів, а саме: 18 червня 1942 р. про об'єднання сил у боротьбі проти нацизму і формування на території СРСР чехословацьких військових частин, до яких мали змогу вступати уродженці Закарпаття, що в 1939 — 1941 рр. втекли до Радянського Союзу і опинилися в лабетах НКВС і концтаборах; Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 12 грудня 1943 р., згідно з яким СРСР зобов'язувався не втручатися у внутрішні справи Чехословаччини після війни; договір від 8 травня 1944 р. про поступову передачу визволеної Радянською армією території чехословацькій адміністрації. Важливою особливістю всіх цих документів воєнного часу було те, що в них зафіксовано визнання, зокрема СРСР, довоєнних кордонів Чехословаччини, включаючи її східну частину — Підкарпатську Русь — Карпатську Україну⁴⁶.

Однак з вступом Радянської армії в жовтні 1944 р. на територію Закарпаття — де-юре частину Чехословаччини — СРСР почав порушувати попередні радянсько-чехословацькі домовленості й угоди, дедалі активніше втручався у внутріполітичне життя визволеного краю, очоливши, зокрема, дійсно народний за своїм характером рух за входження Закарпаття до складу України, названий, шоправда, не зовсім вдало рухом за «возз'єднання» краю з радянською Україною⁴⁷.

Подібний розвиток подій у визволеному Закарпатті не міг не позначитися на характері радянсько-чехословацьких відносин. На цілком зрозуміле занепокоєння і неодноразові дорікання чехословацького уряду, особисто Е. Бенеша радянській стороні, що вона порушує двосторонні угоди й має намір одногоронньо вирішити питання про Закарпатську Україну, з Москви лунало у відповідь: «Народний рух на Закарпатській Україні не є випадковим явищем, він має свої національні та історичні корені, в зв'язку з чим радянський уряд не може і не хоче його ігнорувати», «...не може заборонити закарпатським українцям висловити свою волю»⁴⁸.

І хоча в цих твердженнях є велика доля істини (нагадаймо, що під Маніфестом про вихід Закарпаття із складу Чехословаччини і возз'єднання його з радянською Україною, який було прийнято I з'їздом Народних комітетів краю в Мукачевому 26 листопада 1944 р., незабаром підписалося близько 250 тис. закарпатців), але за ними не можна не відчутти політику могутньої держави-переможця, суть якої полягала в розширенні власної території за рахунок стратегічно важливих регіонів, переміщенні довоєнних кордонів СРСР за Карпати з виходом до Дунайської низовини з перспективою встановлення безпосереднього контролю над Центральною Європою.

Об'єктивний збіг саме цих обставин — зацікавленості СРСР мати стратегічно важливу територію і віковичної мрії закарпатців возз'єднатися зі своїми єдинокровними братами на сході та прагнення українського народу об'єднатися в єдиній державі — привів до закономірної, історично зумовленої, прогресивної і політично виправданої події в українській історії.

Під тиском реальних обставин кінця другої світової війни і згідно з Кошицькою урядовою програмою від 5 квітня 1945 р., в якій підкреслювалося, що питання про Закарпатську Україну має бути вирішено якнайсправедливіше, з врахуванням волевиявлення її населення, шляхом переговорів між СРСР і Чехословаччиною, 29 червня 1945 р. у Москві був підписаний чехословацько-радянський договір про Закарпатську Україну. В його першій статті констатувалося: «Закарпатська Україна (що носить згідно чехословацької Конституції назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької республіки, возз'єднується у згоді з бажанням, виявленням населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁴⁹.

Так була розв'язана проблема Закарпатської України, що займала принципово важливе місце у чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. Цим історичним актом було завершено возз'єднання всіх українських земель у складі єдиної держави. Враховуючи весь драматизм військово-дипломатичних колізій часів другої світової війни і той факт, що процес возз'єднання Закарпаття з Україною був багато в чому штучно прискорений, викривлений і деформований насамперед зовнішніми факторами, слід віддати належне виваженій, реалістичній та конструктивній позиції чехословацького уряду щодо вирішення цього доленосного для українського народу питання.

Про ставлення керівників нової Чехословаччини, яка відроджувалася наприкінці війни, до України свідчить і такий яскравий, на наш погляд, факт. Вже на початку 1944 р. чехословацький уряд висловив бажання встановити дипломатичні відносини з радянською Україною, яка згідно із затвердженням X сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. Законом отримала поряд з іншими союзними республіками право створити власний

наркомат закордонних справ для укладення угод та встановлення дипломатичних і консульських відносин з іноземними країнами⁵⁰.

До речі, першим поздоровив О. Корнійчука зі вступом на посаду наркома закордонних справ УРСР посол Чехословаччини у Москві З. Фірлінгер. 11 лютого 1944 р. «Радянська Україна» надрукувала тексти телеграм, якими обмінялися чехословацький посол і перший нарком закордонних справ УРСР. «Високоповажний Олександр Євдокимович, — писав Фірлінгер. — Разом з сердечним привітанням шлю побажання нового успіху на посту, ввіреному Вам Верховною Радою УРСР. Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франка Переконаний, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України і Чехословаччини™»⁵¹.

Надії на встановлення тісних зв'язків між Чехословаччиною і Україною не зникли й після приходу в Наркомзаксправ УРСР в липні 1944 р. Д. Мануїльського. Влітку 1945 р., наприклад, президент ЧСР Е. Бенеш вважав, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку⁵². Проте попри сподівання обох сторін, дипломатичні стосунки між Чехословаччиною і Україною не були тоді встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Закарпатської України «її споконвічній матері — Україні» про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною одразу забули. Принагідно зазначимо, що підписання цього договору відбулося без будь-якої участі українських дипломатів і представників Закарпатської України, хоча формально його текст написано українською, російською і словацькою мовами (але не чеською)⁵³.

Визволення Чехословаччини Радянською армією, переможне завершення національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів привели до нового співвідношення політичних сил та становлення народно-демократичного ладу в країні, який після лютневих подій 1948 р. був замінений на тоталітарну модель соціалізму «радянського зразка». Її складовою була нова зовнішньополітична орієнтація ЧСР на союз, дружбу і співробітництво з СРСР «на вічні часи і ніяк інакше», а офіційною доктриною в практиці міжнародних відносин і національному питанні стала теорія «пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму». Вона не залишала можливостей для розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин у рамках так званого соціалістичного табору чи співдружності, а тим більше проведення окремої політики щодо радянських союзних республік, особливо України, на будь-які прояви «сепаратизму» чи «самостійництва» якої Москва реагувала дуже гостро і жорстко. Показовим є той факт, що після визволення Чехословаччини Радянською армією всі українські установи, культурно-освітні й наукові заклади і організації, створені там в міжвоєнні роки емігрантами, були ліквідовані як «антирадянські» або «буржуазно-націоналістичні», а емігранти, які не встигли або не захотіли втекти на Захід, були депортовані до СРСР, де їх судили або без суду вивезли до Сибіру⁵⁴.

Політика комуністичної влади Чехословаччини щодо русинів-українців Східної Словаччини, зокрема Пряшівщини, де збереглося близько 250 українських сіл і містечок і мешкало, за офіційною статистикою, в 50 — 60-х роках близько 60 тис українців (до війни їх було понад 100 тис), в перші повоєнні роки сприяла економічному, культурному й національному піднесенню українського населення республіки. Створена 1 березня 1945 р. в Пряшеві на з'їзді делегатів від українських населених пунктів та районів «Українська національна рада Пряшівщини» (УНРП) прагнула навіть на першому етапі вирішити українське питання в Чехословаччині шляхом

возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини із Закарпатською Україною в складі УРСР. В той же час неодноразові спроби законодавчо оформити існування та діяльність УНРП й інших організацій русинсько-українського населення Чехословаччини, як і боротьба УНРП за культурно-національну автономію українців у Словаччині, не мали успіху.

Негативний вплив на національну свідомість русинів-українців ЧСР у післявоєнний період справили і об'єктивний процес урбанізації, масове переселення їх у 50 — 60-ті роки з переважно однопонаціональних населених пунктів до полінаціональних, зокрема до Західної Чехії та Моравії. Не принесли бажаних успіхів і штучна «українізація», і спроби розв'язання національних проблем адміністративно-бюрократичними методами тощо. Зокрема, за постановою політбюро ЦК Компартії Словаччини з 1953/54 навчального року у всіх українських школах республіки єдиною мовою навчання вводилася літературна українська мова замість місцевих діалектів та російської мови. Проте такою мовою не володіло не тільки населення, а й вчителі. В результаті населення бойкотувало ці національні школи. Вже у 50-х роках, наприклад, 62 українські школи у Східній Словаччині перетворили на словацькі. У 60-ті роки словакізація українських національних шкіл посилилася, як і процес асиміляції українців у республіці⁵⁶.

Боротьба проти «бандерівщини», політичні процеси 50 — 60-х років над «націоналістами», у тому числі українськими, груба й протиправна ліквідація греко-католицької церкви і насадження державою православ'я, вторгнення військ Варшавського Договору у 1968 р., дальші «нормалізація» та застій у суспільно-політичному й соціально-економічному розвитку країни також зумовили ізоляцію русинсько-українського населення Східної Словаччини від України та її народу. Водночас «ідеологічна витриманість» громадських організацій УРСР знайшла вияв у згортанні зв'язків з одноплеменниками у Чехословаччині, а турбота про їх національно-культурний розвиток розглядалася щонайменше як небажана.

Радикального поліпшення ситуації в цій справі не принесла і революція 1989 р. в Чехословаччині. Складні внутріполітичні процеси, що проходили в країні після «оксамитової революції», загострення чесько-словацьких суперечностей, прояви словацького націоналізму перешкоджали зростанню національної самосвідомості українців ЧСФР. Не сприяло її розвитку і «розлучення» Чехії та Словаччини. Більше того, на хвилі національно-культурного й політичного піднесення, викликаного революційними подіями останніх років, відбулося розмежування серед русинсько-українського населення Словаччини на «русинів» і «українців». Повернення частини українського населення до старої самоназви зумовлено рядом історичних, етнополітичних і національно-культурних факторів, але, мабуть, не останню роль в ньому відіграло прагнення зберегти свою національну ідентичність в умовах розбудови Словацької держави.

Важливу роль у зміцненні національної самосвідомості і розбудові національно-культурного життя українців Словаччини відіграють створений у 1990 р. «Союз русинів-українців», інші культурні й наукові організації проукраїнської орієнтації. В Чеській республіці, де проживає майже 10 тис. українців, у 1990 р. було засновано «Об'єднання українців в Чехії», яке стало першою після війни офіційно зареєстрованою громадською інституцією даної національної групи в цій країні. Активну і різнопланову діяльність по «розвитку ідентичності українства в державі і чесько-українських контактів»⁵⁷ проводить і створена у 1994 р. нова громадська організація — «Українська ініціатива в Чеській республіці».

Пожвавленню діяльності українських громадських організацій в Словаччині та Чехії сприяло виникнення незалежної Української держави. Воно сприяло також підвищенню уваги до українського питання з боку урядів цих країн та позитивним змінам у ставленні до українців з боку їх

майоритного населення. Чехія і Словаччина об'єктивно зацікавлені в стабільному розвитку незалежної демократичної України і в співробітництві з нею. Адже для них Україна залишається стратегічним транзитним шляхом до ринків країн СНД. І хоча концепції розвитку відносин з Україною Чехії і Словаччини дещо відрізняються, все ж визначальними в цьому процесі є сьогодні такі чинники: динамічний розвиток двосторонніх міждержавних стосунків, особливо економічних, пошук можливостей регіонального інтеграційного зближення, інтенсифікація співробітництва в загальноєвропейських структурах. З більшості проблем сучасної європейської політики концептуальні парадигми України, Чехії, Словаччини гармонують (про що свідчать і двосторонні договори про дружні відносини і співробітництво) та реально сприяють розбудові нової демократичної інтегрованої Європи.

¹ И ш т в а н Б и б о . Ницета духа малих восточноевропейских государств // Венгерский меридиан (Будапешт). — 1991. — № 2. — С. 52 — 53.

² Внешняя политика Чехословакии. 1918 — 1939^ Сборник статей., — М., 1959. — С. 58.

³ O r t A l e x a n d r . T. G. Masaryk a střední Evropa // První světová válka, moderní demokracie a T. G. Masaryk. — Praha, 1995. — S. 152.

⁴ M a s a r y k T. Nova Evropa (Stanovisko Slovanské). — Praha, 1920. — S. 207, 213 — 214.

⁵ M a s a r y k T. G. Світова революція за війни й у війні 1914 — 1918: Спомини. — Львів, 1930. — Ч. 1. — С. 199.

⁶ S l a d e k З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение. — 1993. — № 4. — С. 31 — 32.

⁷ K u d e l a J o s e f . Profesor Masaryk a československé vojsko na Rusi. — Praha, 1923. — S. 140.

⁸ В і д н я н с ь к и й С. В. Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1993. — Вип. 4. — С. 132 — 147.

⁹ M a s a r y k T. G. Slovanské problémy. — Praha, 1928. — S. 91 — 92.

¹⁰ M a s a r y k T. Nova Evropa. — S. 88.

¹¹ Ibid. — S. 219 — 220.

¹² S l á d e k Z d e n e k , V a l e n t a J a r o s l a v . Sprawy ukraińskie w czechosłowackiej polityce wschodniej w latach 1918 — 1922 // Z dziejów stosunków polsko-radnieckich. Stud. i mater. — 1968. — N. 3. — S. 147 — 148.

¹³ Б е н е ш З д в а р д . Речь о Подкарпатурской проблеме. — Ужгород, 1934. — С. 23.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 576, арк. 6.

¹⁵ Нова Україна (Прага). — 1992. — Ч. 13 — 15. — С. 6.

¹⁶ Цит. за : С и м о н е н к о Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. — К., 1962. — С. 371.

¹⁷ N e s a s J. Uprinné slovo o stycích cesko-ukrajiňských. — Kyjiv; Praha, 1919. — S. 27 — 28.

¹⁸ В і д н я н с ь к и й С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 39.

¹⁹ S l á d e k Z d e n e k , V a l e n t a J a r o s l a v . Sprawy ukraińskie. — S. 145 — 146.

²⁰ Ibid.

²¹ П е т е р с И. А. Чехословацко-советские отношения 0918 — 1934). — К, 1965. — С. 56.

²² S l á d e k Z d e n e k , V a l e n t a J a r o s l a v . Sprawy ukraińskie... — S. 152.

²³ Ibid. — S. 153.

²⁴ П е т е р с И. А. Указ. соч. — С. 125.

²⁵ Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917 — 1923 pp.). — К., 1966. — С. 506 — 510.

²⁶ Політика і час. — 1992. — № 3. — С. 50 — 51.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 271, арк. 11.

²⁸ П е т е р с И. А. Указ. хоч. — С. 116.

²⁹ S l a d e k З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение. — 1991. — № 6. — С. 26.

³⁰ M a s a r y k T. G. Cesta demokracie. Soubor projevu za republiky. Sv. druhy. 1921 — 1923. — Praha, 1934. — S. 56 — 57.

³¹ S l a d e k З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение. — 1993. — № 4. — С. 36 — 37.

³² В і д н я н с ь к и й С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921 — 1945 pp.). — К., 1994.

³³ Б е н е ш З д в а р д . Указ. соч. — С. 26 — 27.

³⁴ M a s a r y k T. G. Світова революція за війни й у війні 1914 — 1918: Спомини. — Львів 1930. — Ч. 2. — С. 444.

³⁵ С т е р ч о П. Карпато-українська держава. — Торонто, 1965. — С. 21.

³⁶ Х у д а н и ч В. І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати. — Ужгород, 1993. — С. 538 — 545; В і д н я н с ь к и й С. Закарпаття у складі Чехо-Словаць-

- кої республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // *Культура українських Карпат*. — Ужгород, 1994. — С. 130—140.
- ³⁷ М а с а р и к Т. Г. Світова революція... — Ч. 2. — С. 424, 453.
- ³⁸ С у б т е л ь н и й О. Україна. Історія. — К., 1991.
- ³⁹ Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1995. — Т. 2. — С. 264—270.
- ⁴⁰ В е г е ш М. Події 13 — 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні // *Молодь — Україні*. — Ужгород, 1995. — Т. 5 — 6. — С. 186 — 190.
- ⁴¹ С и м о н е н х о Р. Міжнародне утвердження України // *Політика і час*. — 1996. — № 1. — С. 69.
- ⁴² Г р а н ч а к І. М., П о п І. І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни // *Карпатика*. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. — Ужгород, 1993. — Вип. 2. — С. 227.
- ⁴³ *Політика і час*. — 1996. — № 1. — С. 70.
- ⁴⁴ Г р а н ч а к І. М., П о п І. І. Вказ. праця. — С. 226.
- ⁴⁵ К а р л а н К. *Pravda o Československu*. 1945 — 1948. — Praha, 1990. — S. 23.
- ⁴⁶ П о п І. И. Чехословакия — Советский Союз. 1941 — 1947 гг. — М, 1990.
- ⁴⁷ *Політика і час*. — 1993. — № 12. — С. 52 — 53.
- ⁴⁸ F i e r l i n g e r Z. *Ve službách CSR. Paměti z druhého zahraničního odboje*. — Praha, 1948. — D. 2. — S. 452.
- ⁴⁹ Шляхом Жовтня. Збірник документів. — Ужгород, 1965. — Т. VI. — С. 284.
- ⁵⁰ Радянська Україна. — 1994. — 2 лют.
- ⁵¹ Радянська Україна. — 1944. — 11 лют.
- ⁵² A s p r a t u r i a » V e r n o n V. *The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*. — Geneva; Paris, 1960. — P. 196.
- ⁵³ Сборник Действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. — М, 1955. — Т. XI. — С. 31 — 32.
- М у ш и н к а М. Українці Чехо-Словаччини // *Українська діаспора*. — 1993. — № 3. — С. 43.
- ⁵⁵ Г а й д о ш М., К о н е ч н и С. До питання про політико-правове становище русинів-українців у Словаччині (1944—1948 рр.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. — К., 1995. — Вип. 5. — С. 97—106.
- ⁵⁶ *Нове життя* (Пряшів). — 1990. — 7 верес.
- ⁵⁷ *Пороги* (Прага). — 1994. — № 2 — С. 3.